ABDULLA AVLONIYNING KOMIL INSON TARBIYASI HAQIDAGI QARAŞLARI VA ULARNING BUGUNGI KUNDAGI AHAMIYATI

BAHROMOV UMID
ŞAHRISABZ DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ÕQITUVCIŞI

ISMATOVA ZARNIGOR
ŞAHRISABZ DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI TALABASI
DOI:https://doi.org/10.5281/zenodo.24438062

Annotatsiya : Mazkur maqolada o‘zbek ma’rifatparvarlik harakatining yirik namoyandasi, atoqli pedagog, adib va jamoat arbobi Abdulla Avloniyning komil inson tarbiyasi borasidagi ilmiy-pedagogik va axloqiy-falsafiy qaraşlari keng tahlil qilingan. Xususan, allomaning “Turkiy guliston yoxud axloq” asari asosida jismoniy, aqliy va axloqiy tarbiya uyg‘unligi, yaxşi va yomon xulqlar tasnifi hamda ularning şaxs kamolotidagi o‘rni yoritilgan. Şuningdek, Avloniy pedagogik merosining bugungi globallaşuv va axborotlaşuv davrida yoş avlodni ma’naviy-axloqiy jihatdan barkamol etib tarbiyalashdagi dolzarb ahamiyati oçib berilgan.

Kalit sõzlar: Abdulla Avloniy, komil inson, tarbiya, “Turkiy guliston yoxud axloq”, jismoniy tarbiya, aqliy tarbiya, axloqiy tarbiya, ma’rifatparvarlik, jadidçilik, ma’naviy kamolot.

Аннотация : В данной статье подробно анализируются научно-педагогические и духовно-нравственные взгляды выдающегося представителя узбекского просветительского движения, педагога, писателя и общественного деятеля Абдуллы Авлони о воспитании совершенного человека. В частности, на основе его труда «Тюркский гулистан или нравственность» освещены единство физического, умственного и нравственного воспитания, классификация благих и дурных качеств, а также их роль в формировании личности. Кроме того, раскрывается актуальное значение педагогического наследия Авлони в духовно-нравственном воспитании молодого поколения в современных условиях глобализации.

Ключевые слова: Абдулла Авлони, совершенный человек, воспитание, «Тюркский гулистан или нравственность», физическое воспитание, умственное воспитание, нравственное воспитание, просветительство, джадидизм, духовное совершенство.

Abstract : This article provides a comprehensive analysis of the scientific, pedagogical, and moral-philosophical views of Abdullah Avloni—a prominent figure of the Uzbek enlightenment movement, educator, writer, and public activist—regarding the upbringing of a harmonious and spiritually mature person (komil inson). Specifically, based on his seminal work “Turkiy Guliston yoxud Axloq” (“Turkic Gulistan or Morality”), the study examines the unity of physical, intellectual, and moral education, the classification of virtues and vices, and their role in personality development. Furthermore, it highlights the contemporary relevance of Avloni’s pedagogical heritage in fostering the moral and spiritual maturity of the younger generation in the era of globalization.

Keywords: Abdullah Avloni, harmonious person, education, “Turkiy Guliston yoxud Axloq”, physical education, intellectual education, moral education, enlightenment, Jadidism, spiritual maturity.

KIRIŞ : Har bir xalq va jamiyatning kelajagi, uning ma’naviy-intellektual salohiyati hamda taraqqiyot darajasi, avvalo, yoş avlodga berilayotgan ta’lim va tarbiyaning mazmuni hamda

sifatiga bevosita boğliqdir. Insoniyat tarixining barcha davrlarida mutafakkirlar, faylasuflar va pedagoglar “komil inson” g‘oyasini ilgari surib, barkamol şaxsni voyaga yetkazishning eng samarali yo‘llarini izlaganlar. O‘zbek milliy pedagogikasi va ma’rifatparvarlik harakati tarixida bu borada ulkan ilmiy-nazariy va amaliy meros qoldirgan siymolardan biri Abdulla Avloniy hisoblanadi.

XIX asr oxiri — XX asr boshlarida Turkiston o‘lkasida vujudga kelgan jadidçilik harakatining yetakchi namoyandalaridan bo‘lgan Abdulla Avloniy jamiyatni jaholat va qoloqlikdan qutqarishning yagona va eng to‘g‘ri yo‘li sifatida ma’rifatni, yangi usuldagi maktablarni hamda mukammal tarbiya tizimini ko‘rdi. Alloma o‘zining serqirra faoliyati davomida maktablar ochdi, darsliklar yaratdi, matbuot va teatr orqali xalq ongini uyg‘otishga intildi. Uning “Tarbiya bizlar uchun yo hayot — yo mamot, yo najot — yo halokat, yo saodat — yo falokat masalasidir” degan mashhur hikmatli so‘zlari bugungi kunda ham o‘z dolzarbligini va hayotiy qudratini yo‘qotmagan.

Bugungi kunda mamlakatimizda Uçinçi Renessans poydevorini yaratish, yoşlarni har tomonlama yetuk, yuksak ma’naviyatli, mustaqil fikrlovçi va vatanparvar insonlar etib tarbiyalash davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishiga aylangan. Bunday şaroitda Abdulla Avloniyning komil inson tarbiyasi haqidagi qarashlarini chuqur o‘rganish, ularni zamonaviy ta’lim-tarbiya jarayoniga ijodiy tatbiq etish muhim ilmiy va amaliy ahamiyat kasb etadi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya: Abdulla Avloniyning hayoti, ijodi va pedagogik merosini o‘rganish bo‘yicha o‘zbek adabiyotshunosligi, pedagogikasi va falsafasi fanlarida ko‘plab salmoqli tadqiqotlar amalga oshirilgan. Xususan, Begali Qosimov, Solih Qosimov, O‘tkir Hoshimov, Abdulla Sher, Omonulla Madayev, Munira Qahhorova, Ziyoda Azimova kabi olimlarning ilmiy ishlarida Avloniyning jadidçilik harakatidagi o‘rni, yangi usul maktablari uchun yaratgan darsliklari (“Birinçi muallim”, “Ikkinçi muallim”, “Turkiy guliston yoxud axloq”) hamda axloqiy-estetik qarashlari atroflicha tahlil qilingan.

Alloma merosini o‘rganishda asosiy manba sifatida 1913-yilda Toşkentda naşr etilgan “Turkiy guliston yoxud axloq” asari alohida o‘rin tutadi. Mazkur asar Sharq klassik pedagogikasi va axloqshunosligi an’analarini (Sa’diy Sheroziyning “Guliston”, Kaykovusning “Qobusnoma”, Alisher Navoiyning “Mahbub ul-qulub” kabi asarlari ruhini) zamonaviy davr talablari bilan uyg‘unlashtirgan mukammal pedagogik qo‘llanmadir.

Maqolani tayyorlash jarayonida tarixiylik, mantiqiylik, tizimli va qiyosiy tahlil, matnshunoslik hamda pedagogik-falsafiy umumlashtirish usullaridan foydalanildi. Abdulla Avloniyning asarlaridagi asosiy g‘oyalar bugungi kunning zamonaviy ta’lim-tarbiya konsepsiyalari bilan qiyosiy jihatdan o‘rganildi.

Muhokama va natijalar: Abdulla Avloniy komil inson tarbiyasiga yaxlit, uzviy va tizimli jarayon sifatida yondashadi. Uning fikricha, inson tug‘ilishidan yomon yoki yaxşi bo‘lib tug‘ilmaydi, balki uning qanday şaxs bo‘lib shakllanishi bevosita oilaviy muhitga, ota-ona tarbiyasiga, ustozlar ta’limiga hamda jamiyatdagi ijtimoiy munosabatlarga bog‘liqdir. Alloma “Turkiy guliston yoxud axloq” asarida tarbiyaning mohiyatiga to‘xtalar ekan, inson kamoloti uchun uçta asosiy yo‘nalish — badan (jismoniy) tarbiyasi, fikr (aqliy) tarbiyasi va axloq tarbiyasi birdek zarurligini ilmiy asoslab beradi.

Birinçidan, badan tarbiyasi masalasida Avloniy “Sog‘ tanda — sog‘lom aql” tamoyiliga tayanadi. Uning ta’kidlashicha, jismonan zaif, kasalmand va nimjon inson na o‘ziga, na oilasiga va na Vataniga yetarli darajada foyda keltira oladi. Badan tarbiyasi deganda alloma tozalik va ozodalikka rioya qilishni, zararli odatlardan (ichkilikbozlik, chekish, isrofgarçilik va dangasalikdan) saqlanishni, to‘g‘ri ovqatlanishni va jismoniy mashqlar bilan shug‘ullanishni nazarda tutadi. Avloniy salomatlikni saqlashni har bir insonning ham axloqiy, ham ijtimoiy burchi darajasiga ko‘taradi.

Ikkinçidan, fikr tarbiyasi komil insonni shakllantirishda hal qiluvchi ahamiyatga ega. Avloniy insonni boshqa barcha mavjudotlardan ajratib turuvchi eng buyuk ne’mat aql va tafakkur ekanini uqtiradi. Fikr tarbiyasi bevosita muallimlar zimmasiga yuklanadigan mas’uliyatli vazifa

bo‘lib, u bolalarda mustaqil mushohada yuritish, voqea-hodisalarning sabab va oqibatlarini anglash, ilm-fan sirlarini egallash ko‘nikmalarini rivojlantirishni ko‘zda tutadi. Alloma “Ilm — insonlarning madori, hayoti, rahbari, najotidir” deya ta’kidlab, zamonaviy dunyoviy ilmlarni, xorijiy tillarni, kasb-hunarlarni o‘rganmasdan turib millat taraqqiyotiga erishib bo‘lmasligini qat’iy asoslaydi.

Uçinçidan, Avloniy pedagogik tizimining markazida axloq tarbiyasi turadi. Allomaning nazdida aql va ilm axloq bilan bezalmasa, u insoniyatga foyda o‘rniga zarar keltirishi ham mumkin. Shu bois u inson xulqlarini ikki katta guruhga — “Yaxşi xulqlar” va “Yomon xulqlar”ga ajratib, har bir fazilat va illatning ijtimoiy-ma’naviy mohiyatini chuqur tahlil qiladi.

Avloniy yaxşi xulqlar qatoriga fatonat (ziyraklik), diyonat, islomiyat (pok e’tiqod), nazofat (poklik), g‘ayrat, riyozat (mehnatsevarlik va sabr), qanoat, şifohat (shijoat), ilm, sabr, hilm (yumshoq ko‘ngillilik), intizom, miqyosi nafs (o‘zini tiya bilish), vijdon, Vatanni suymak, haqqoniyat, nazari ibrat, iffat, hayo, idrok va zako, hifzi lison (tilni asrash), iqtisod (tejamkorlik), viqor (salobat), itoat, haqşunoslik, xayrixohlik, munislik (do‘stlik), sadoqat, adolat, muhabbat va afv (keçirimlilik) kabi o‘ttizdan ortiq yuksak insoniy fazilatlarni kiritadi.

Ayni paytda, alloma insonni tanazzulga, jamiyatni esa inqirozga yetaklovçi yomon xulqlarni ham keskin tanqid ostiga oladi. Uning fikricha, g‘azab, şahvat, jaholat, safohat (nodonlik va axloqsizlik), hamoqat (ahmoqlik), atolat (yalqovlik), hasosat (xasislik), rahovat (bo‘şanglik), anoniyat (xudbinlik), adovat, namimat (chaqimçilik), g‘iybat, haqorat, jibonat (qo‘rqoqlik), hasad, kizb (yolg‘onçilik), nifoq, ta’ma (ochko‘zlik) va zulm kabi illatlardan poklanmasdan turib komillikka erishib bo‘lmaydi.

Abdulla Avloniyning komil inson konsepsiyasida vatanparvarlik va ona tiliga muhabbat masalalari alohida o‘rin egallaydi. “Vatanni suymak” bobida alloma har bir inson o‘zi tug‘ilib o‘sgan yurtini chin dildan sevishi, uning obodligi, erkinligi va ravnaqi yo‘lida fidokorona mehnat qilishi zarurligini ta’sirchan misollar bilan bayon etadi. “Hifzi lison” bobida esa milliy tilning sofligini saqlash millatning o‘zligini, ma’naviy mustaqilligini asrash bilan barobar ekanini uqtiradi.

Bugungi kunda Abdulla Avloniy qarashlarining amaliy ahamiyati yanada yaqqol namoyon bo‘lmoqda. Globallaşuv, raqamli texnologiyalar va axborot oqimining tezlashuvi sharoitida yoşlar ongiga turli yot g‘oyalar, ma’naviy tahdidlar va “ommaviy madaniyat” unsurlari kirib kelish xavfi mavjud. Bunday vaziyatda Avloniy ilgari surgan “nazari ibrat” (ibrat nazari bilan qarash), “idrok va zako”, “vijdon” hamda “intizom” kabi fazilatlar yoşlarda axborotni saralash, tanqidiy fikrlash va ma’naviy immunitetni shakllantirishda muhim metodologik asos bo‘lib xizmat qiladi.

Şuningdek, zamonaviy ta’lim tizimidagi kompetensiyaviy yondashuv, ya’ni o‘quvchi-yoşlarda nafaqat bilim va ko‘nikmalarni, balki hayotiy kompetensiyalarni, jumladan, sog‘lom turmush tarziga amal qilish (badan tarbiyasi), kreativ va tanqidiy fikrlash (fikr tarbiyasi), ijtimoiy faollik va yuksak madaniyatni (axloq tarbiyasi) shakllantirish g‘oyalari Abdulla Avloniyning bundan bir asr avval yaratgan pedagogik ta’limoti bilan to‘liq hamohangdir.

Avloniyning oila, maktab va jamoatchilik hamkorligi haqidagi fikrlari ham bugungi ta’lim islohotlarida o‘z aksini topmoqda. Alloma tarbiya ishida ota-ona va muallimning shaxsiy namunasi eng kuchli ta’sir vositasi ekanini alohida qayd etgan. Zero, kattalarning so‘zi bilan amali bir bo‘lgandagina bola qalbida halollik, rostgo‘ylik va adolat tuyg‘ulari mustahkam ildiz otadi.

Xulosa : Xulosa qilib aytganda, Abdulla Avloniyning komil inson tarbiyasi haqidagi qarashlari o‘zbek pedagogikasi va ma’naviy-axloqiy tafakkuri tarixida alohida bosqichni tashkil etadi. Alloma jismoniy salomatlik, aqliy yetuklik va axloqiy poklikni bir-biridan ajralmas yaxlit tizim sifatida talqin qilib, barkamol şaxsni voyaga yetkazishning nazariy va amaliy asoslarini yaratib berdi.

Uning “Turkiy guliston yoxud axloq” asarida ilgari surilgan vatanparvarlik, ilm-ma’rifatga intilish, halollik, mehnatsevarlik, sabr-qanoat, vijdonlilik va milliy tilga hurmat kabi g‘oyalar

bugungi kunda ham o‘zining yuksak tarbiyaviy ahamiyatini saqlab qolmoqda. Zamonaviy ta’lim-tarbiya jarayonida Abdulla Avloniy pedagogik merosidan samarali foydalanish yoş avlodni milliy va umuminsoniy qadriyatlar ruhida tarbiyalashga, ularni Vatanga sadoqatli, bilimli va yuksak ma’naviyatli komil insonlar etib voyaga yetkazishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Avloniy A. Turkiy guliston yoxud axloq. – Toşkent: O‘qituvçi, 1992.
2. Avloniy A. Tanlangan asarlar. 2 jildlik. 1–2-jildlar. – Toşkent: Ma’naviyat, 2006.
3. Qosimov B. Milliy uyg‘oniş: jasorat, ma’rifat, fidoyilik. – Toşkent: Ma’naviyat, 2002.
4. Qosimov B. Uyg‘ongan millat ma’rifati. – Toşkent: Ma’naviyat, 2011.
5. Abdulla Sher. Axloqshunoslik. Darslik. – Toşkent: O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati naşriyoti, 2010.
6. Hoshimov K., Nishonova S. Pedagogika tarixi. Darslik. – Toşkent: Alisher Navoiy nomidagi O‘zbekiston Milliy kutubxonasi naşriyoti, 2005.
7. Qahhorova M. Jamiyat ma’naviy-axloqiy muhiti va barkamol şaxs tarbiyasi. – Toşkent: Ma’naviyat, 2014.
8. O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni. – Toşkent, 2020.